

A. van Maaren

Vakgroep Boshuishoudkunde Landbouwniversiteit, Wageningen

De huidige situatie van de eigendom van bos in Nederland heeft wortels in het verleden. Dankzij het uitgebreide werk van Buis (Historia Forestis, 2 delen, 1985) kan dit thans teruggespeurd worden tot in de 9e eeuw van onze jaartelling. Op grond daarvan en van de ontwikkelingen in de 19e en 20ste eeuw kan meer licht geworpen worden op de situatie van vandaag. Het gaat daarbij niet alleen om de juridische eigendom, maar vooral ook om het functioneren van het bos bij verschillende eigendomscategorieën in de zich wijzigende maatschappelijke context. Eerst na de beschouwing hiervan kan een perspectief geschetst worden voor de toekomst; dit mede dankzij het belangrijke feit, dat de maatschappelijke waardering voor bos voor een essentieel deel inmiddels is vastgelegd in de Regeeringsbeslissing Meerjarenplan Bosbouw 1986. In de volgende onderdelen wordt dan ook vooral ingegaan op de eigendom in relatie tot de ontwikkeling van de omvang en de kwaliteit van het bos.

1 Een schets van de historische ontwikkelingen inzake de eigendom van bos

Onze verre voorouders hebben geleefd in, met en van het oorspronkelijke woud, dat vrijwel het gehele grondgebied van Nederland heeft bedekt. Met de bijzonder geringe bevolkingsdichtheden omstreeks het begin van onze jaartelling vormde het woud slechts een hindernis voor intensieve kolonisatie door de Romeinen. Daarna ontwikkelde zich de situatie van landsheren en gewoon volk.

Landsheren hadden vooral strategische belangen, zoals de jacht voor de voedselvoorziening van hun legerscharen en het hout voor de verwarming van de woonsteden en voor de constructie van krijgsmiddelen als vestingen en oorlogsschepen.

De lokale bevolking gebruikt het bos voor zijn dagelijks bestaan, hetzij door ontginning tot akkers, hetzij door bosgebruik, o.a. veeweide. Omstreeks 800 sprak men van forestis, het met wouden bedekte land, dat nie-

mand toebehoorde en, inclusief de plattelandsbevolking, door de landsheren als terrein van hun jurisdictie werd beschouwd (Buis, 1985a). Met de toeneming van het aantal belanghebbenden en de diversificatie in maatschappelijke activiteiten, zoals landbouw, handel en nijverheid, ontstond de strijd om de zeggenschap over het woud: de belangen van de landsheren tegenover die van de plattelandsbevolking.

Omstreeks 1300 vonden er grote veranderingen plaats. Men spreekt wel van de "grote scheiding" inzake de zeggenschap over het woud. Er ontstonden twee vormen van bosbeheer: het beheer en het gebruik door de plaatselijke gemeenschap tegenover dat van de landsheren, d.w.z. de domeinen en het privébezit.

Daarna nam de bosverwoesting hand over hand toe; de strijd om de gebruiksrechten, zowel binnen de gemeenschappelijke gebruiksvormen als binnen de domeinen, ging in de meeste gevallen ten koste van de instandhouding van het bos. Eerst in de loop van de 18e eeuw nam de belangstelling voor de bosontwikkeling, te beginnen bij de houtteelt, weer toe. Deze belangstelling groeide vooral bij delen van de stadsbevolking, onder meer de regenten. Zij kwamen in aanraking met de filosofie van de fysiocraten: landbenutting is de enige vorm van arbeid die netto-productie levert. Men achtte ontginning van woeste gronden voor land- of bosbouw door particulieren belangrijker dan de door oorlogen gehinderde handel en nijverheid. Als hinderpalen voor ontginning tot bos zag men:

- de zgn. novale tienden (belasting op ontginningen)
  - de grondbelasting
  - het gemeenschappelijk eigendom van marken en gemeenten en het staatsboseigendom (de domeinen).
- Omstreeks 1800 rapporteerde ene heer R. A. Mollerus aan Z.M. Koning Lodewijk Napoleon, dat circa een derde deel van zijn koninkrijk (nog zonder Limburg) er woest bij lag (Buis, 1985b). In tabel 1 zijn de ontwikkelingen inzake het bosareaal vanaf die tijd globaal weergegeven. Hierbij zij opgemerkt, dat omstreeks 1830 een begin werd gemaakt met de topografische kartering en het kadaster resp. de bodemstatistiek. Niet in cijfers weer te geven zijn *de veranderingen* in de denkbeelden over bosgebruik en bosbeheer, alsmede in de maatschappelijke waardering voor bos.

¹⁾ Deze bijdrage is een uitgebreide versie van de voordracht onder dezelfde titel, uitgesproken op 17 september 1986 ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Nederlandse Vereniging van Boseigenaren.

Een paar voorbeelden:

– het gebrek aan meststoffen heeft vrijwel de gehele negentiende eeuw de ontginning van woeste gronden tegengewerkt. De woeste grond was immers nodig voor de stalmestvoorziening in de akkerbouw, en beweiding verhinderde bovendien de bosontwikkeling. (Helaas zijn het thans de *mestoverschotten* die bos, natuur en landschap bedreigen).

1886 Wet op de Markendeling. 1888 Oprichting Ned. Heidemaatschappij.

– Van W. C. H. Staring is omstreeks 1860 de constatering afkomstig, dat voor particuliere boseigenaren de vellingsleeftijd van circa 30 jaar uit financieel oogpunt het meest aantrekkelijk was. Op de schrale gronden kon vrijwel alleen groveden groeien en mijnhout was het afzetprodukt. In die dagen bestond de bosbouw dan ook vrijwel uitsluitend uit een akkerbouwachtige teelt van houtprodukten. Dit odium drukt helaas nog steeds op de hedendaagse bosbouwkundige activiteiten.

Omstreeks 1895 was het mijnhout op; al eerder spraken – mede vanwege tussentijdse strooiselwinning – van dennenmoehheid.

– De uitverkoop van Domeingronden, hoewel ingegeven door de fysiocratische gedachte, dat alleen particulieren de grond tot optimale produktie konden brengen, werd toch voornamelijk doorgevoerd om het rijksbudget te ondersteunen.

– In 1890 stelde de Maatschappij van Nijverheid een Commissie in "ter overweging van staats- en particuliere bemoeiing bij de ontginning van woeste gronden". Van particulier bosbezit verwachtte men niet veel: dat zou hoogstens tot mijnhoutbedrijf (korte omlopen) leiden. Staatsingrijpen terzake van bebossing en bosbeheer werd noodzakelijk geacht. De staat en gemeenten kunnen zich immers langere omlopen veroorloven. De resultaten van deze ideeën worden overigens niet geheel bevestigd door de recente bosstatistiek. Van de *oudste* opstanden bevindt zich nog

Tabel 1 Bosareaalontwikkeling in de 19e eeuw.

1800 ca.	100.000 ha (ca. 1.000.000 ha woest)	
1832	169.026 ha (889.114 ha woest)	
	20% dennebos	
	80% grotendeels hakhout	
1856	225.630 ha	
1865	231.000 ha	} mijnhoutvellingen
1889	228.000 ha	

Bron: De Nederlandsche Landbouw 1813-1913.

steeds 40% in particuliere hand! (Centraal Bureau voor de Statistiek/Staatsbosbeheer, 1985).

1899 Instelling van het Staatsbosbeheer en vervolgens stimulering van bosaanleg door gemeenten. tabel 1 en tabel 2

De meer recente ontwikkelingen en de daarbij betrokken eigendoms-categorieën zijn wat nauwkeuriger bekend (zie tabel 2). Gezien de 228.000 ha in 1889 en de 250.000 ha in 1938 moeten behalve van *toeneming* – omvangrijke kunstmatige bebossingen door Staatsbosbeheer en gemeenten, alsmede spontane bosvorming op woeste gronden – ook van een belangrijke *vermindering* sprake zijn. Gedacht kan worden aan het ontginnen van kleinere boselementen ten gunste van akkerbouw en veeteelt. Dit verschijnsel zal na 1938 grotendeels tot staan zijn gebracht door de Bodemproductiewet 1939 en de Boswet 1961.

2 De functie van de eigendom van bos

De geschiedenis van het bosbehoud, het bosherstel en de herbebossing in Nederland is kennelijk sterk gekoppeld aan eigendom en de daarmee verbonden zeggenschap en verantwoordelijkheid. De veranderingen in de Nederlandse samenleving in de achter ons liggende

Tabel 2 De ontwikkeling van het bosareaal naar bouseigendoms-categorieën in de 20e eeuw.

Eigendoms-categorieën	1938-1942		1980-1983 ¹⁾	
	ha	%	ha	%
Staat	36.958	14.8	97.845	31.5 (+ 17)
Provincies	1.118	0.5	2.413	0.8
Gemeenten	36.669	14.7	47.006	15.1
Overige publiek-rechtelijke lichamen	359	0.1	2.160	0.7
Part. nb-org.	13.328	5.3	34.609	11.1 (+ 6)
Ov. particulieren	161.440	64.6	126.824	40.8 (-24)
Totaal	249.872	100	310.858 ²⁾	100

¹⁾ gesloten bos

²⁾ toeneming voor ca. 15.000 ha ten laste van "natuurterreinen", waaronder spontane bosvorming

Bron: Bosstatistiek 1980-1983, Tabel 27.

de eeuwen hebben inmiddels echter tot wijzigingen in de maatschappelijke positie van de eigendom geleid. Men spreekt wel van de vermaatschappelijking van de eigendom (Struif, 1986), daarmee vooral doelend op de beperkingen bij de uitoefening van eigendomsrechten. Met een wat meer positieve formulering kan echter ook gesteld worden, dat vandaag de dag eigendommen vooral een kwestie is van maatschappelijke functies en dat heeft te maken met een zekere afstemming. Welke functie zou het land moeten vervullen, welke bestemming en welk beheer hoort daarbij en welk privaatrechtelijk type eigendom leent zich sociaal-economisch het beste om het beheer te voeren?

Ten aanzien van *boseigendom* komt daarbij het aspect van de continuïteit, die het *bosbeheer* nodig heeft om de doeleinden: de instandhouding en het gebruik van hoogwaardig bos te bereiken.

Daarbij is er zowel plaats voor eigendom van de staat, de gemeenten, de natuur- en landschapsbeschermingsorganisaties, als voor diverse vormen van particuliere ondernemingen, incl. de echte particulier. In dit kader heeft dan iedere bezitsvorm zijn eigen functionele plaats en taak bij het beheren en evt. uitbreiden van het bosareaal. Kijkend naar de eigendoms categorieën, zoals aangegeven in tabel 2, is er alle aanleiding om te veronderstellen dat iedere onderscheiden categorie een geheel eigen rol beheren van wel zou moeten vervullen. Het beheren van een 20ste eeuwse heidebossing door een natuurbeschermingsorganisatie zou praktisch uitgesloten moeten zijn, tenzij het gaat om spontaan gevormd bos. Van een gemeente mag worden verwacht, dat een beheerstaak vooral gericht wordt op (schaarse) bosrecreatiemogelijkheden nabij stad of dorp, ook al wordt het houtvoortbrengingsaspect allerminst veronachtzaamd. De staatsbezittingen zullen zich vooral kenmerken door een hoog voorzieningenniveau ten algemenen nutte. Hoewel een scherpe scheiding niet mogelijk (of noodzakelijk) is, besturing en stimulering van maatschappelijk-functioneel eigendom verdient grote aandacht. De oplossing van (de-)privatiseringsvraagstukken is daarmee in hoge mate gediend.

De *omvang* van ieder type eigendom is een politieke keuze, die bepaald wordt door het aanwezige maatschappelijke krachtenveld. Geconstateerd kan worden, dat in het Meerjarenplan Bosbouw, Regeringsbeslissing 1986, die keuze globaal is aangegeven. Daarbij is duidelijk een ruime plaats toegewezen aan het particulier bosbezit. Dit als standpuntbepaling inzake de vraag waarom jaarlijks miljoenen guldens uit het overheidsbudget te spenderen aan eigendomsoverdracht en beheerslasten, indien er voor grote delen van het bosareaal particulieren of particuliere organisaties bereid en in staat zijn om hun bouseigendom op

verantwoorde wijze in de samenleving te laten functioneren. Maar na hetgeen reeds is opgemerkt, ben ik van oordeel dat de bezittingen van de andere eigendoms categorieën op dezelfde leest geschoeid behoren te worden.

Helaas is er echter aanleiding om hierbij een essentiële vraag te stellen. Is het voor particulieren in Nederland nog wel aantrekkelijk om bos te bezitten en te beheren, d.w.z. functioneel bezig te zijn? Zoals ik reeds bij eerdere gelegenheid heb betoogd, wordt doorgaans verondersteld, dat het gemiddelde jaarlijks negatief bedrijfsaldo er de oorzaak van is, dat de in tabel 3 gesignaleerde verschuivingen in eigendom optreden (Van Maaren, 1982 en Van Maaren, 1985).

Ik herhaal dat dit kennelijk niet juist is; er wordt nog steeds geen bos weggegeven in Nederland, anders dan op grond van specifieke eigendomsdoelstellingen van een particulier, die deze doelstellingen "veilig gesteld" wenst te zien.

De belangrijkste factor voor de problemen bij het particulier bezit is het gegroeide woud van voorschriften, verboden, regels en regeltjes, te pas en te onpas op onverhoedse momenten toegepast, die bosbeheer voor particulieren tot een kruis maken (Bevort, 1985/86).

Daarnaast is het niet het jaarlijkse negatieve saldo bij ca. 50% van de particuliere bosbedrijven, maar het lage of afwezige *rendement* van de bezittingen die op een gegeven moment tot verkoop aan de staat of door deze gefinancierde instellingen nopen. Het rendement wordt daarbij in hoge mate beïnvloed door het in grond vastgelegde vermogen. Bedrijfseconomisch gezien zijn het de grondkosten die het negatieve rendement in de bosbouw bepalen. Het *maatschappelijk* rendement van bos ziet er geheel anders uit, maar het profijt daarvan komt onvoldoende bij de particuliere eigenaar terecht (Klaassen, 1985). Dit in tegenstelling tot de landbouw, die – op dezelfde leest geschoeid – bedrijfseconomisch evenmin rendabel is, ware het niet dat de samenleving deze bedrijfstak op rigoureuze wijze financiert.

Indien bos in Nederland over 10 à 12% van de landsoppervlakte gewenst wordt geacht, dan zal de waardering van dat bos tot uitdrukking moeten worden gebracht in een zekere beloning voor de functionele prestaties en de daarbij behorende geïnvesteerde vermogens. Dit geldt voor bos even goed als dat voor de grondgebonden productie van andere goederen en diensten het geval is, dus in de landbouw, een bedrijfstak die zo dicht tegen de bosbouw aanligt en bovendien voor bijna 100% door particuliere ondernemingen wordt uitgeoefend. Op de pachtbescherming voor een deel van hen ga ik hierbij niet nader in.

3 Is er dan perspectief?

Uit het voorgaande komt ondubbelzinning naar voren, dat het net als een eeuw geleden (1890) zaak is de problematiek van boseigendom en -beheer opnieuw onder ogen te zien. Daarbij is het niet de vraag, of de (rijks)overheid een taak heeft naast particulier initiatief. Beide hebben hun plaats, maar hoe en in welke mate? Opnieuw kort geformuleerd het volgende. Inzake de vraagstukken van de deregulering van overheidstaken (onder meer de zgn. commissie Geelhoed) is de volgende gedachtengang over de verhouding overheid-particulier van belang, kernachtig geformuleerd als: maak spaarzaam gebruik van de bureaucratie (Potze, 1986). In een grof schema ziet deze gedachtengang er als volgt uit:

	B herhaald gebruik mogelijk	beperkt beschikbaar
A		
hoog	gezag	overheidsorganisatie
laag	beïnvloeding	overheidsbudget

A = inbreuk op de particuliere vrijheid
B = mate van beschikbaarheid

Het is van groot belang te onderkennen, dat het kenmerklijk gaat om een goede afstemming tussen de activiteiten van enerzijds de overheid en anderzijds de bosbeheerders: het particuliere initiatief, het bedrijfsleven en wat er nog meer – o.a. gemeenten en stichtingen – onder deze noemer gebracht kan worden. Aan deze medaille zitten derhalve (zoals gebruikelijk) twee kanten.

3.1 Het schema is bedoeld om te laten zien, dat wat de overheid betreft de voorkeur zou moeten uitgaan naar *beïnvloeding* van het particulier initiatief. Onder *beïnvloeding* versta ik dan de in andere bedrijfstakken zo succesrijke combinatie van onderwijs – onderzoek – voorlichting, slechts daar waar het noodzakelijk is aangevuld met budgettaire maatregelen, pas daarna met wettelijke maatregelen en in allerlaatste – maar niet uitgesloten – instantie de inzet van de overheidsorganisatie: het beheren door het rijk of door het rijk gefinancierde instellingen. Het onlangs bij het Staatsbosbeheer gestarte "Zelfbeheer" is uiteraard nog geen privatisering, maar kan wel bijdragen tot het stoppen van de deprivatisering. De scheefgegroeide verhoudingen komen duidelijker uit de verf, zodat de verschillende eigendomsvormen in gelijke mate/op dezelfde wijze kunnen worden beoordeeld op functionaliteit, kosten/baten-verhoudingen en effectiviteit.

Het Meerjarenplan Bosbouw, regeringsbeslissing, is naar mijn mening in duidelijk onderscheid met het Beleidsvoornemen 1984, een redelijke weergave van het zojuist gegeven theoretische model.

Aan de nadere invulling blijft nu en de komende jaren binnen het kader van het Meerjarenplan echter nog veel werk te verzetten. Het is daarbij niet voldoende om het proces van de verschuiving in budgetbesteding van de landbouwoverschottenfinanciering naar andere vormen van landgebruik en met name bosbouw al dan niet met vertrouwen tegemoet te zien.

Opgemerkt kan worden, dat *voorlichting en advisering* relatief weinig kost en de beheersvrijheid nauwelijks aantast, ook indien deze activiteiten meer gericht worden op de behoefte eraan *per bosbedrijf* (Stefels, 1965). In dit verband zal ook gedacht moeten worden aan meer ruimte voor *onderzoek* in de sfeer van het bosbeheer, dat bij een particuliere onderneming andere componenten kan hebben dan bij een stichting of een overheidsinstantie. En dan niet te vergeten het vergroten van de aandacht voor bosaanplant en -beheer in het agrarisch *onderwijs*, b.v. op de landbouwscholen. Door meer accent op deze vormen van beïnvloeding te leggen kan eigendomsoverdracht beperkt worden en de particulieren gebracht worden – waar nodig – tot een zodanig beheer van hun eigendommen, dat het maatschappelijk nut wordt vergroot.

In de *budgettaire sfeer* zal gewerkt moeten worden in de richting van een zodanige bijstelling en structurering van de rijksbijdragen, dat ook daarmee het rendement van het bosbedrijf wordt vergroot, inclusief de maatschappelijke kant daarvan. Een onderzoek naar aanpassingen in de belastingwetgeving en de heffing van waterschapslasten, zoals in het MJPB door de regering toegezegd, zal met voortvarendheid ter hand genomen moeten worden, maar daarbij zal het niet mogen blijven. De op korte termijn door te voeren herziening van de Natuurschoonwet zou gevolgd kunnen worden door vereenvoudiging van de rangschikkingsvoorschriften, zodanig dat het voor vrijwel het gehele Nederlandse particuliere bosbezit aantrekkelijk wordt om van de faciliteiten gebruik te maken. Speciaal de belastingheffing bij de nu eenmaal periodiek optredende vererving is voor de instandhouding van bosbezit een ernstige bedreiging, wegens het in grond vastgelegde vermogen (zie het slot van 2).

Daarnaast zal – wat "*het gezag*" betreft – door zowel de overheid als het bedrijfsleven snel gewerkt moeten worden aan het tot verantwoorde proporties terugdringen van averechts werkende of alleen maar zinloze voorschriften, procedures en regeltjes, zowel in de sectorale (bosbouw) als in de facetmatige (o.a. R.O.) hoek. Tevens valt te denken aan een zekere differentiëring van rijksbijdragen al naar gelang de betrokken bosbezitting en de eigendoms categorieën, zeker wanneer deze categorieën functioneel kunnen worden geacht. De bureaucratie kan daarbij beteugeld worden door regionalisatie en een zekere mate van zelfbestuur.

3.2 De andere zijde van de medaille wordt gevormd door de activiteiten van de – al dan niet gebundelde – eigendoms categorieën, degenen die het bosbeheer voeren. Naar mijn oordeel is er een reeks van activiteiten die dringend en met voortvarendheid ter hand genomen moet worden.

– De verschillende eigendoms categorieën behoren mede gezien de door het Meerjarenplan Bosbouw, regeringsbeslissing aangegeven taakstellingen, als onderling complementair te worden gezien (MJPB, 1986). Het particuliere bosbezit heeft echter in het verleden relatief te weinig beleidsmatige aandacht gehad. De vergroting van het maatschappelijk draagvlak voor *particulier bosbezit* draagt bij tot het operationeel maken van deze complementariteit. Daarbij mag niet vergeten worden om veel aandacht te geven aan kleine en mogelijk nieuwe boscategorieën. Indien overdracht van grondeigendom in het kader van bosinstandhouding en aanleg van nieuwe bossen tot een minimum moet worden beperkt, dan is er een groot aantal eigenaren – en wel de landbouwers – die aandacht verdienen; de bottle-neck ten opzichte van bos en beplantingen wordt bij landbouwers evenals bij boscategorieën gevormd door het rendement. Bij de overschakeling van landbouw op bosbouw zal vooral veel aandacht geschonken moeten worden aan het vraagstuk van het jaarlijkse inkomen, hetgeen overigens voor particuliere boscategorieën geen nieuw verschijnsel is.

– De door de regering aangedragen voornemens tot vergroting van het rendement in bosbezit zullen krachtig gesteund moeten worden, waarbij het vraagstuk niet beperkt mag worden tot particulieren. Ook de gemeenten worstelen hiermee en – gezien de budgettaire problemen van de Rijksoverheid – binnenkort wellicht ook de natuur- en landschapsbeschermingsorganisaties.

– Aan de beheersvrijheid zal door de boscategorieën, wellicht per categorie, de noodzakelijke invulling gegeven moeten worden. Ik noem een drietal onderwerpen die daarbij aangepakt kunnen worden:

1 bevordering van deskundigheid bij de boscategorieën of de bosbeheerders namens hen;

2 opvoering van de beheersefficiëntie door bedrijfsvergelijking aan de hand van de jaarlijkse bedrijfsresultaten; begonnen zou kunnen worden bij de bedrijven, die opgenomen zijn in de steekproef van het LEI (Berger, 1986; Tänzer, 1985);

3 bevordering en concretisering van samenwerking tussen boscategorieën, waarbij de kleinen zich bij de groten kunnen aansluiten maar ook tot eigen (b.v. landbouwers) coöperaties kunnen overgaan.

– Door de bosbeherende gemeenten en natuur- en landschapsbeschermingsorganisaties en door de particuliere bosbedrijven, zowel per geleding als geza-

menlijk zal getoond moeten worden dat men goed rentmeester is van ons nationale bosbezit (Hyman, 1986). De ontwikkeling van *public relations* zal de boodschap, dat de taken naar behoren worden vervuld, duidelijker moeten doen doordringen bij degenen, die de beheerde bossen op verschillende wijzen beoordelen, gebruiken voor hun dagelijks welzijn en gezamenlijk bijdragen in de financiële aspecten daarvan.

Tenslotte: Autonomie groeit waar kwaliteit bloeit! Daarbij zal meer dan ooit en met de nodige inventiviteit moeten worden ingespeeld op de veranderingen in de maatschappelijke behoeften.

Literatuur

- Berger, E. P. 1986. Bedrijfsuitkomsten in de Nederlandse particuliere bosbouw over 1984. Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag. Periodieke Rapportage 29-84.
- Bevort, F. F. G. 1985/86. Maken we er een bos van, of een papierwinkel? In: *Populier* 22(4): 70; 23(1): 12 en 13.
- Buis, J. 1985a. *Historia Forestis: Nederlandse Bosgeschiedenis deel 1. Bosgebruik, Bosbeheer en Boswetgeving tot het midden van de negentiende eeuw: het forestis-begrip*, p. 223 e.v.
- Buis, J. 1985b. *Historia Forestis, deel 1. Bosbeheer en Boswetgeving* p. 393 e.v. Hes, Utrecht.
- Centraal Bureau voor de Statistiek/Staatsbosbeheer, 1985. *De Nederlandse Bosstatistiek, deel 1, de oppervlakte bos, 1980-1983. Tabel 19.*
- Dissel, E. D. van. 1913. In: *De Nederlandsche Landbouw 181-1913*, pp. 327-345. Directie van den Landouw. Den Haag.
- Dissel, E. D. van. 1939. Een en ander over de ontwikkeling van den bosbouw in de 19e eeuw. In: *Staatsbosbeheer 1899-1939 (Gedenkboek)*, pp. 14-25.
- Hyman, L. L. 1986. *Toward a land ethic. "The Treasure Forest Program encourages land owners to practice good stewardship"*. *Journal of Forestry* 84(3): 65.
- Klaassen, L. H. 1985. *De bedrijfseconomische aspecten van de bosbouw in Nederland. Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 57(12): 418-421.
- Maaren, A. van. 1982. *Het Boschap en de ontwikkeling van het bos en de bosbouw. Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 54(11/12): 348-354.
- Maaren, A. van. 1985. *De toekomst van bos en bosbouw in een geurbaniseerde wereld. Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 57(12): 399-404.
- Meerjarenplan Bosbouw. Regeringsbeslissing. Ministerie van Landbouw en Visserij, 1986. Den Haag p. 46/47.
- Potze, A. 1986. *Analyse van het Nederlandse bosbeleid inzake bosuitbreiding. Doctoraal scriptie (in bewerking), vakgroep Boshuishoudkunde, Landbouwuniversiteit Wageningen.*
- Stefels, C. J. 1965. *Bosbouwvoorlichting aan particulieren. Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 37(9): 266-273.
- Struif, O. C. 1986. *Het eigendom moet van de grond komen. De Landeigenaar*. (2): 3-5.
- Tänzer, L. B. 1985. *Analyse van de bedrijfsresultaten van twee groepen particuliere bosbedrijven. Mededeling Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, nr. 335.*